ANNALES UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN-POLONIA
VOL.XXIV,7 SECTIO H 1990

Zakład Planowania Społeczno-Gospodarczego i Przestrzennego
Wydziału Ekonomicznego UMCS

Urszula WICH

Konflikty rozwojowe w makroregionie środkowo-wschodnim

Developmental Conflicts in the Central-Eastern Region

Makroregion środkowo-wschodni (województwa: bialskopodlaskie, chełmskie, lubelskie, zamojskie) charakteryzuje się na tle kraju ogólnie niższym poziomem rozwoju gospodarczego i gorszymi warunkami życia ludności, zwłaszcza wiejskiej. Jest jednocześnie obszarem koncentracji szeregu nieprawidłowości rozwojowych, których źródłem jest z jednej strony, zbyt ostra i nie zawsze w pełni przemyślana ingerencja człowieka w środowisko przyrodnicze, a z drugiej - brak konsekwentnych działań na rzecz pełniejszego wykorzystania walorów środowiska w działalności gospodarczej.

Charakter gospodarki makroregionu środkowo-wschodniego kształtuje klasyczne rolnictwo. Użytki rolne zajmują 70,2% powierzchni makroregionu (średnio w kraju 60%), przy czym 91,4% ich ogółu znajduje się we władaniu gospodarstw nie uspołecznionych (w kraju 76,4%).[1] Ludność pracująca w rolnictwie stanowi 48,2% ogółu zawodowo czynnych w makroregionie (w kraju 28,9%).[2] O niskim poziomie urbanizacji świadczy m.in. 44,4-procentowy udział ludności miejskiej w ogólnym zaludnieniu (60,9%

[1]Dane statystyczne dotyczą roku 1987; por. Rocznik Statystyczny województw 1988, GUS.

[2]Spis ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną z dn. 6 XII 1984 r. Ludność, cz. I, Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności, GUS 1985.

w kraju), rzadka sieć miast - 718 km2 na 1 miasto (382 km2 w kraju) i dwukrotnie mniejsza niż przeciętnie w kraju dostępność miast dla ludności wiejskiej.

Uprzemysłowienie makroregionu środkowo-wschodniego jest wyraźnie słabsze od przeciętnego w kraju. Produkcja sprzedana przemysłu uspołecznionego osiąga tutaj poziom 1,7-krotnie niższy w przeliczeniu na 1 mieszkańca (286 tys. zł) i 2,3-krotnie niższy w odniesieniu do powierzchni (25 280 tys. zł) od przeciętnego dla kraju. Występują też zaniedbania w wyposażeniu makroregionu w majątek trwały. W przeliczeniu na 1 mieszkańca wartość brutto środków trwałych wynosi w makroregionie 1190,8 tys. zł (1232,8 tys. zł średnio w kraju), a w odniesieniu do 1 km2 powierzchni - 105255,5 tys. zł (148 886,1 tys. zł w kraju).

Dominacja rolnictwa w profilu gospodarczym makroregionu znajduje uzasadnienie w wielowiekowych tradycjach i w wysokiej urodzajności gleb. Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej został określony w makroregionie na poziomie 73,3 punktów, a w kraju na 66,6 punktów.[3] Kompleks gleb dobrych i bardzo dobrych cechujących się wyższym od przeciętnego dla makroregionu wskaźnikiem waloryzacji, zajmuje 860 tys. ha, tj. ponad połowę użytków rolnych i blisko 40% powierzchni makroregionu.[4] Kompleks tych gleb ciągnie się zwartym pasem terenu od linii Wisły przez środkową część makroregionu i sięga jego granic południowych (ryc. 1).

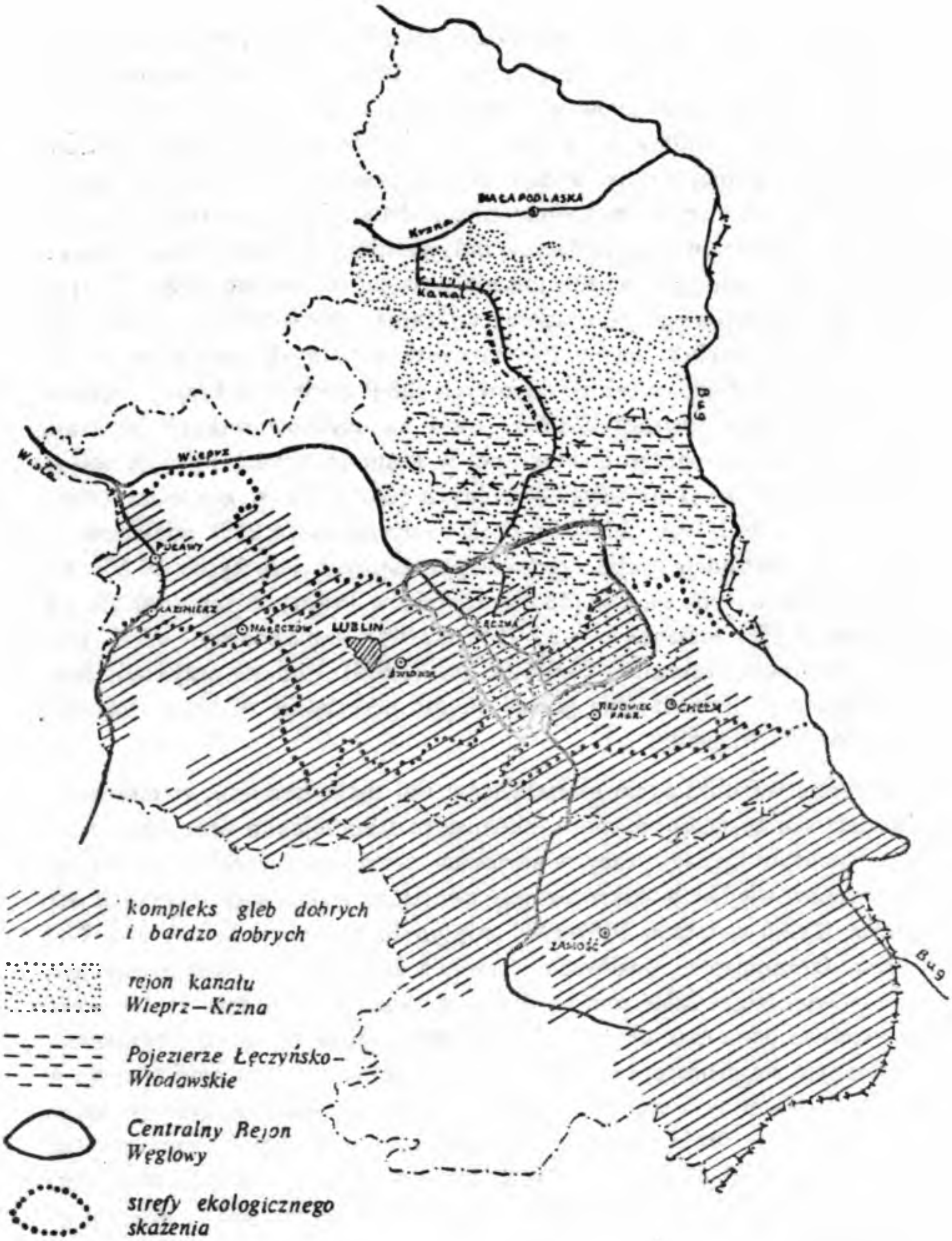
Stopień wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej w makroregionie jest jednak niezadowalający. Przyjmując za miernik jej wykorzystania [5] stosunek produkcji towarowej na 1 ha użytków rolnych w makroregionie (71,1 tys. zł w cenach stałych z 1984 r.) do wielkości tej produkcji osiągniętej średnio w kraju (76,2 tys. zł) i uwzględniając różnice w jakości przestrzeni produkcyjnej pomiędzy makroregionem (73,3 pkt.) i krajem (66,6 pkt.) można określić stopień wykorzystania rolniczej przestrzeni w działalności produkcyjnej w makroregionie na 0,84. Oznacza to zatem niższy o 0,16 pkt. poziom wskaźnika w porównaniu z krajem, mimo znacznie wyższej tu wartości rolniczej przestrzeni produkcyjnej niż średnio w kraju.

---

[3]Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski według gmin. Pod kierunkiem prof. dr T. Witka, IUNG, Puławy 1981.

[4]Studium planu rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego zagospodarowania makroregionu środkowo-wschodniego do 2000 roku (wersja robocza), Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, Zespół Planowania Regionalnego z siedzibą w Lublinie, Lublin 1986.

[5]B. Winiarski: *Aktywizacja regionów gospodarczo nierozwiniętych,* PWG, Warszawa 1961.

Ryc. 1. Obszary koncentracji konfliktów rozwojowych w makroregionie środkowo-wschodnim
The area of concentrtion of developmental conflicts in the Central-Eastern macro-region

Niepełne wykorzystanie możliwości produkcyjnych przestrzeni rolniczej w makroregionie, łącznie z występującym tu pewnym niedostosowaniem struktury upraw do warunków glebowych, traktować można jako jedną z ważniejszych nieprawidłowości w rozwoju tego obszaru. Przyczyna jej powstania tkwi z jednej strony, w dość niskim poziomie mechanizacji jak w ogóle kultury rolniczej w makroregionie, z drugiej zaś - w rozdrobnionej strukturze wielkościowej gospodarstw indywidualnych (przeciętnie 5 ha na gospodarstwo), hamującej wprowadzanie postępu na szerszą skalę. Dla potwierdzenia zarysowanego stanu rzeczy wystarczy powiedzieć, iż zasoby siły mechanicznej w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych ocenia się w makroregionie na 38,6 jednostek pociągowych (38,9 średnio w kraju), zużycie nawozów sztucznych wynosi 228,5 kg na 1 ha użytków rolnych (w kraju 273,6 kg), a zużycie energii elektrycznej w gospodarstwach rolnych osiąga poziom 547 kWh na 1 ha użytków rolnych (661 kWh w gospodarstwach rolnych kraju). Stały lub okresowy brak wody odczuwa 21% miejscowości wiejskich. W instalacje wodociągowe wyposażonych jest tylko 36,5% zasobów mieszkaniowych na wsi (55,8% średnio w kraju), ustęp - 26,3% ich ogółu (kraj 38,1%), łazienkę - 28,2% (kraj 42,2%), gaz sieciowy - 0,1% (kraj 3,4%), centralne ogrzewanie - 25,6% (kraj - 32,6%). Podane przykłady liczbowe sygnalizują jednocześnie gorsze tu niż przeciętnie w kraju warunki bytowe ludności wiejskiej.

Trudne warunki życia mieszkańców wsi makroregionu, zwłaszcza w województwach bialskopodlaskim, chełmskim i zamojskim oraz brak realnych perspektyw lżejszej pracy w zawodzie rolnika są powodem wyludniania się terenów wiejskich makroregionu, zwłaszcza trzech wymienionych województw. Tylko w latach 1981-1987 odpłynęło ze wsi makroregionu 77,3 tys. osób. Ograniczone możliwości przejęcia ludności wiejskiej przez nieliczne i w większości małe miasta makroregionu są powodem nasilającego się jej exodusu poza makroregion. W konsekwencji mamy tu do czynienia z pogłębiającym się procesem starzenia mieszkańców wsi. Ludność wiejska w wieku poprodukcyjnym stanowi 17,8% jej ogółu w makroregionie (w kraju 14,3%). Ciężkie warunki życia ludności wiejskiej powodują nadmierny stąd odpływ kobiet młodych, w wieku 20-29 lat. Prowadzi to do deformacji płci w tej grupie wiekowej: na 1000 mężczyzn przypadało w 1987 r. 939 kobiet (w kraju 953).

Największa koncentracja konfliktów rozwojowych występuje w środkowej części makroregionu (por. ryc. 1). Na ogół wywołały je błędne decyzje w lokalizacji inwestycji, niepełna a nawet wypaczona ich realizacja oraz brak koordynacji różnorodnych funkcji na wspólnym terenie. Kon-

flikty zapoczątkowała budowa w latach pięćdziesiątych największej wówczas w kraju inwestycji wodno-melioracyjnej - kanału Wieprz-Krzna. Oddany do użytku w 1961 r. o łącznej długości 140 km, poprzez odprowadzenie części wód Wieprza do Krzny miał przyczynić się do regulacji stosunków wodnych na obszarze ok. 5 tys. km2. Obszar ten w 66% zajmują użytki rolne.[6] Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej oceniany jest tutaj na 62,5 punktów, a więc niżej niż średnia w makroregionie. Cechą wyróżniającą rejon kanału jest występowanie tu największego w kraju kompleksu użytków zielonych - 107,6 tys. ha, co stanowi 33% powierzchni użytków rolnych w rejonie kanału. Świadczy to o szczególnych preferencjach tego rejonu do produkcji zwierzęcej. Możliwości w tym zakresie są jednak wykorzystane w ok. 70% i to głównie na skutek nadal odczuwanego w rejonie kanału deficytu wody, przy czym powodem tego są nie tyle naturalne właściwości zlewni Wieprza, co konsekwencje popełnionych błędów przy budowie kanału i nie wykonane po dzień dzisiejszy pewne urządzenia m.in. zbiorniki retencyjne. Opieszałość w konserwacji urządzeń wodno-melioracyjnych doprowadziła do daleko posuniętej ich dekapitalizacji. Niedostateczny postęp w pracach melioracyjnych odzwierciedla odsetek użytków rolnych oczekujących na zmeliorowanie - 20 %.

Melioracje w rejonie kanału Wieprz-Krzna, a zwłaszcza pewne nieprawidłowości w tym zakresie spotkały się z ostrym protestem przyrodników. Środkowa część rejonu wkracza bowiem w Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie. Zaliczane jest ono do obiektów przyrody o wybitnych i niepowtarzalnych walorach w skali krajowej (jeziora pochodzenia kresowego, unikalna flora i fauna). Budowa kanału Wieprz-Krzna i związanych z nim urządzeń wodno-melioracyjnych wywołała niekorzystne zmiany hydrologiczne na terenie Pojezierza. Doprowadziło to również do zniszczenia ok. 50% zasobów osobliwości przyrodniczych Pojezierza.[7] Rozprowadzenie kanałem silnie zanieczyszczonych wód Wieprza (III klasy czystości) po terenie Pojezierza, zamiana niektórych jezior na zbiorniki wodne, przekopanie rowów i prowadzenie robót drenarskich spowodowało nieodwracalne odkształcenia w tym unikalnym środowisku przyrodniczym. Odzwierciedla je m.in. ogólne

---

[6]Zasady kształtowania polityki regionalnej i przestrzennej w odniesieniu do obszarów problemowych i międzywojewódzkich w makroregionie środkowo-wschodnim, Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, Zespół Planowania Regionalnego z siedzibą w Lublinie, Lublin 1984.

[7]S. Kozłowski: *Ocena wpływu budowy Lubelskiego Zagłębia Węglowego na środowisko,* [w:] *Ekspertyzy - opinie o wpływie inwestycji na środowisko,* "Biuletyn KPZK PAN" 1986 z. 129.

obniżenie poziomu wody, osuszenie torfowisk, niszczenie i wyręb lasów, użyźnianie jezior.

Tragedię Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego pogłębiła budowa Centralnego Rejonu Węglowego. Znaczną część CRW zlokalizowano na terenie Pojezierza. Lokalizacja pierwszej kopalni w Bogdance, następnej zaś w Stefanowie związana była z częścią Pojezierza szczególnie wrażliwą na jakość wód i ogólnie ujemny bilans wodny.[8] Zakładana kontynuacja tradycyjnej technologii górniczej, budowa kopalni względnie niezależnych, propozycje lokalizacji uciążliwych inwestycji towarzyszących w sąsiedztwie kopalni, a nade wszystko brak wizji kompleksowego zagospodarowania rejonu górniczo-przemysłowego - stwarzają przesłankę do traktowania Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego i terenów rolniczych środkowej części makroregionu, jako obszaru o szczególnym nagromadzeniu problemów ekologicznych.

Południowa część kanału Wieprz-Krzna i jednocześnie południowo-wschodnia część CRW pokrywa się z chełmsko-rejowiecką strefą ekologicznego skażenia. Strefa ta graniczy również z Pojezierzem Łęczyńsko-Włodawskim, a w jej zasięgu znajdują się tereny rolnicze o wysokiej jakości gleb (70-80 punktów według waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej). Źródłem skażeń środowiska są tutaj cementownie zlokalizowane w Chełmie Rejowcu. Zakłócenia w równowadze ekologicznej wywołuje nadmierny opad pyłów przemysłowych (przeciętnie około 40 tys. ton w ciągu roku na 1 km^2) Towarzyszy temu emisja pyłów (15 tys. ton na rok), w tym zawierających dwutlenek siarki i tlenek węgla.[9] Stałe zapylenie atmosfery doprowadziło do pewnych, niekorzystnych zmian klimatycznych i zakwaszenia gleb. Wskutek intensywnej eksploatacji wód podziemnych w pobliżu kopalni odkrywkowych surowców do produkcji cementów powstał lej depresyjny na powierzchni 60 km^2. Wzrosła zachorowalność ludności na dolegliwości dróg oddechowych, pogorszyły się warunki do produkcji rolniczej, został zniszczony drzewostan na powierzchni blisko 3 tys. ha.

Zanieczyszczenia środowiska w zachodniej części obszaru chełmsko-rejowieckiego kumulują się ze skażeniami emitowanymi przez Lublin, największą koncentracją wielkomiejską na wschodnich terenach kraju. Liczący w 1987 r. Lublin 333 tys. mieszkańców zajmuje pod tym względem dziesiątą pozycję wśród miast kraju. Stopień koncentracji ludności i zatrudnionych na jednostce powierzchni daje mu w hierarchii miast bliższe pozycje. Gęstość zaludnienia - 2822 osób na 1 km^2 - plasuje go na trzeciej pozycji wśród 10 największych miast kraju (po Lodzi i Warszawie), a liczba zatrudnionych na

---

[8] *Ibidem.*

[9] Studium planu rozwoju społeczno-gospodarczego, *op.cit.*

1 km^2 - 1243 osoby - na pozycji czwartej, w tym zatrudnionych w przemyśle - 343 na 1 km^2 - na miejscu piątym. Są to wysokie miary koncentracji ludności i działalności gospodarczej w mieście, zważając na konsekwencje rozprzestrzeniania się z tego tytułu zanieczyszczeń powietrza, wód i przstrzeni na terenach położonych niekiedy w znacznej odległości od źródła emisji skażeń. Wymowę konfliktu oddaje położenie Lublina wśród terenów o wysokiej wartości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (81,9 punktów). Nadmierna eksploatacja wód podziemnych dla zaopatrzenia miasta w wodę doprowadziła do powstania na okolicznych terenach rolniczych rozległego leja depresyjnego o powierzchni 120 km^2. Zrzut nie oczyszczonych ścieków miasta (ponad 36% ścieków wymagających oczyszczenia) w przeważającej ilości do rzeki Bystrzycy, spowodował obniżenie jej klasy czystości z pierwszej do trzeciej. Zanieczyszczone wody Bystrzycy wpadając do Wieprza decydują o ogólnie złym stanie gospodarki wodno-ściekowej w zlewni Wieprza.

Źródłem emisji pyłów i gazów są nie tylko zakłady produkcyjne Lublina, lecz w równej mierze gospodarka cieplna miasta. Na jego terenie znajduje się około 300 kotłowni lokalnych, które łącznie z dość licznymi w śródmieściu paleniskami indywidualnymi systematycznie skażają i zapylają środowisko miejskie. O znacznym zasięgu rozprzestrzeniania się pyłów i gazów wydalanych przez miasto świadczyć może uszkodzenie drzewostanu w kompleksach leśnych na powierzchni około 5 tys. ha.

W kierunku zachodnim od Lublina, na terenach o waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej wahającej się w granicach 70-90 punktów, rozprzestrzenia się kolejna strefa ekologicznego skażenia. Źródło emisji zanieczyszczeń środowiska jest tutaj związane z działalnością Zakładów Azotowych w Puławach. Niszczący wpływ na środowisko wywierają wydalane przez przemysł chemiczny gazy i pyły (46 tys. ton na rok), o dużej zawartości dwutlenku siarki i pyłów dymicowych, saletry amonowej i mocznika; ścieki przemysłowe (106 mln m^3 na rok) o dużej zawartości azotu; odpady poprodukcyjne nie podlegające zagospodarowaniu (196 tys. ton na rok).[10] Efektem emisji skażeń i zanieczyszczeń do środowiska jest zdegradowanie gleb w wyniku ich zakwaszenia na powierzchni około 2 tys. ha, nadmierne zanieczyszczenie wód podziemnych związkami azotu, ponadnormatywne zanieczyszczenie wód Wisły związkami azotu, uszkodzenie drzewostanu w kompleksach leśnych na powierzchni 8 tys. ha. Wskutek rozprzestrzeniania się skażeń środowiska poważnie jest zagrożony rejon turystyczno-wypoczynkowy Kazimierza Dolnego i Nałęczowa oraz Lasy Kozłowieckie położone w niedalekiej odległości od Lublina.

---

[10] *Ibidem.*

Można zatem mówić, iż na blisko 3/4 obszaru makroregionu występują konflikty w procesach rozwojowych. Ich kumulacja w środkowej części mikroregionu stwarza szczególnie trudny do rozwiązania problem, którego ranga znalazła odzwierciedlenie w założeniach przestrzennego zagospodarowania kraju do 2000 roku.[11] Do obszarów konfliktowych w skali krajowej zaliczono tu bowiem, Lubelskie Zagłębie Węglowe i aglomerację lubelską.

Zaprezentowane rozważania nasuwają pytanie: czy konflikty rozwojowe w makroregionie środkowo-wschodnim mają swe źródło wyłącznie w nieskoordynowanej wzajemnie i w stosunku do środowiska przyrodniczego działalności gospodarczej? Abstrahując od skali popełnionych błędów i działań żywiołowych względem przestrzeni makroregionu nie można zapomnieć, że funkcje rolnicze czy szczególne walory środowiska pozostają w pewnej naturalnej sprzeczności z innymi funkcjami, zwłaszcza przemysłowymi. Postępujący rozwój regionu oznacza też wzrastającą złożoność czynników go powodujących i warunków, w których ten rozwój przebiega. W tej sytuacji może się okazać, że nawet najbardziej poprawne decyzje dotyczące zagospodarowania określonego terenu, po pewnym czasie mogą stać się konfliktogenne. Nie oznacza to jednak biernego oczekiwania na opracowany przez planistów scenariusz rozwoju regionu i aktywność polityki regionalnej dopiero w fazie zaistnienia sprzeczności. Oczekiwania na nową jakość polityki regionalnej i planowania dotyczą m.in. wyboru *ex ante* najwłaściwszej dla danego obszaru strategii rozwoju. Powinna ona maksymalnie zmniejszać ryzyko powstawania konfliktów i ich kumulowania w czasie i przestrzeni.

SUMMARY

The paper discusses the problems of development and spatial management of the Central-Eastern macro-region (the regions of Biała Podlaska, Chełm, Lublin and Zamość). This area is characterized by lower level of economic development than the country's average and worse living conditions, especially in the rural area. The character of the macro-region is determined by agriculture, with the domination of non-collectivized farms. Full utilization of the valours of the agricultural productive space is limited by a low level of the agrarian culture and lack of adaptation between the structure of cultivation and the soil conditions, underdevelopment of the processing basis and the service for agriculture.

Stimulating the developmental processes in the macro-region has not always brought the desired effects. The source of conflicts is on the one hand a too sharp and not well considered man's interference into the natural environment, and on the other, lack of consistent actions for the fuller utilization of the values of the environment in the economic activity. An influence on the deepening developmental irregularities is also exerted by the growing complexity of factors causing the development, and the conditions in which

[11] Plan perspektywiczny do 2000 roku, cz. II, przestrzenne zagospodarowanie kraju, Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, Warszawa 1988.

this development takes place. This points to a big role of regional planning whose function should come down to the *ex ante* choice of the strategy of development which is best for the given area. It should take into consideration the risk of developmental conflicts, provide for the kind of activity to soothe those conflicts and counteract the cumulation of contradictions in one area at one time .